

Tanzimat Döneminde Ermeni Cemaatler Arası Mücadelelerin Adana'ya Yansımaları

Mahmut Turan

Araştırma Makalesi

^a Öğr. Gör. Dr., Artvin Çoruh Üniversitesi, Artvin/TÜRKİYE
mahmuttur@artvin.edu.tr
ORCID: 0000-0001-5811-3807

Geliş: 24 Temmuz 2024

Kabul: 30 Ocak 2025

Yayın: 10 Şubat 2025

Bu çalışma ön inceleme sürecinde ve yayımlanmadan önce iThenticate ile taranmıştır.

ÖZ

Tanzimat Dönemi'nde Osmanlı toplumundaki Hristiyanların hukukî statülerinde değişimler yaşanmıştır. Bu çalışmanın amacı, Tanzimat Dönemi'nde Hristiyanların hukukî statülerinde meydana gelen değişimlerin Adana'daki Hristiyan Ermeniler üzerindeki etkilerini incelemektir. Tanzimat dönemine kadar Osmanlı Devleti tarafından tanınan Hristiyan mezhepleri Ortodoksluk ve Gregoryenlik iken, bu dönemde Katoliklik ve Protestanlık da tanınmış ve bu mezhep mensuplarına kendilerini temsil ve yönetme hakkı verilmiştir. Yeni mezheplerin devlet tarafından tanınması, Adana'daki farklı mezheplere mensup Ermeni topluluklar arasında siyasi, sosyal ve ekonomik çatışmalara neden olmuştur. Adana, Osmanlı modernleşmesinin etkilerini derinden hisseden bir şehir olarak bu çatışmaların yoğunlaştığı bir şehirdir. Çalışmada, Ermenilerin mezhep değiştirme nedenleri ve bu değişimlerin Ermeni topluluklar arasında ne tür mücadelelere yol açtığı incelenmiştir. Çalışmanın önemi, Osmanlı toplumundaki değişimi anlamak adına Adana'daki Hristiyan Ermeni cemaatler arasında yaşananları birincil el kaynaklar üzerinden ele almasıdır. Çalışmanın kaynaklarını arşiv belgeleri ve dönemin literatürü oluşturmaktadır. Sonuç olarak, mezhep değişikliklerinin Adana'daki Ermeni toplulukları arasında ciddi siyasi ve sosyal mücadelelere neden olduğu tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Adana, Ermeni, Gregoryen, Katolik, Protestan

The Reflections of the Struggles Between Armenian Congregations in Adana

Research Article

*PhD., Artvin Çoruh University, Artvin/TÜRKİYE
mahmuttur@artvin.edu.tr
ORCID: 0000-0001-5811-3807

Received: 24 June 2024

Accepted: 30 January 2025

Published: 10 February 2025

This paper was checked for plagiarism using iThenticate during the preview process and before publication.

Copyright

This work is licensed under Creative Commons Attribution 4.0 (CC BY-NC 4.0) International License

ABSTRACT

During the Tanzimat Period, there were changes in the legal status of Christians in the Ottoman society. The aim of this study is to examine the effects of the changes that occurred during the Tanzimat Period on Christian Armenians in Adana. While the Christian sects recognized by the Ottoman Empire until the Tanzimat period were Orthodoxy and Gregorianism, Catholicism and Protestantism were also recognized during this period and members of these sects were given the right to represent and govern themselves. The recognition of new sects by the state caused political, social and economic conflicts between Armenian communities belonging to different sects in Adana. Adana, as a city that deeply felt the effects of Ottoman modernization, was a city where these conflicts intensified. In the study, the reasons why Armenians changed their sect and what kind of struggles these changes caused among Armenian communities were examined. The importance of the study is that it deals with what happened among the Christian Armenian communities in Adana in order to understand the change in Ottoman society. Archival documents, and literature of the period are the sources of the study. As a result, it has been determined that sectarian changes caused serious political and social struggles among the Armenian communities in Adana.

Keywords: Adana, Armenian, Gregorian, Catholic, Protestant

Funding: The author has reported that this study received no financial support.

Conflicts of interest: The author declares that there are no potential conflicts of interest.

Peer Review: External, double-blind

Finansman: Herhangi fon veya maddi destek kullanılmamıştır.

Çıkar Çatışması: Herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir.

Hakem Değerlendirmesi: Bağımsız, çift-kör hakemlik.

Atf - Cite: Turan, Mahmut. Tanzimat Döneminde Ermeni Cemaatler Arası Mücadelelerin Adana'ya Yansımaları. *History Studies* 17, no. 1 (2025): 145-161.

Giriş

Osmanlı Devleti çeşitli etnik ve dini gruplardan oluşan çok kültürlü bir toplum yapısına sahipti. Bu toplum yapısı içerisinde millet sistemine göre ayrılmış farklı dini topluluklar bulunmaktaydı. Devlet Rum, Ermeni ve Yahudi toplulukları resmi olarak kabul ediyor ve onlara dinleri üzere yaşama hususunda imkân tanıyordu. İslam hukuku açısından gayrimüslimler, Müslümanları rahatsız etmedikleri ve onlara zarar vermedikleri sürece dini ayinlerini uygulama konusunda Müslümanlarla aynı hukuki konumdaydılar.¹ Bununla birlikte gayrimüslimlerin kendi aralarında bir hiyerarşi söz konusuydu. Bu hiyerarşide Hristiyanlar, Yahudilere göre; Ortodoks Rumlar ise diğer zimmîlere göre daha ayrıcalıklı bir konuma sahipti. 19. yüzyıl ortalarına dek her ne kadar üç gayrimüslim millet öne çıksa da Osmanlı yönetimindeki millet sayısının artmasıyla birlikte "millet" terimi daha geniş bir anlam kazandı.

Osmanlı Devleti'nin XVIII. yüzyılın ortalarında siyasi gücünü kaybetmeye başlamasıyla birlikte devletin büyük devletler tarafından iç ve dış baskılara maruziyeti daha da arttı. Bu baskıları önlemek amacıyla devlet birtakım çalışmalar yaparak toplumu bir arada tutmaya çalıştı. Tanzimat Fermanı (1839) ve Islahat Fermanı (1856), devletin çeşitli alanlarda gayrimüslimler için reform yapma taahhütlerini içeriyordu. Bu reformlar, devletin yönetim yapısından hukuk sistemine kadar geniş bir yelpazede değişiklikleri beraberinde getirdi. Gayrimüslim cemaatlerin bu dönemde devletle olan ilişkilerinde ve statülerinde önemli değişiklikler yaşandı. Daha önce sadece ruhani liderler tarafından temsil edilen cemaatler, bu reformlarla birlikte siyasî ve hukukî alanlarda söz hakkı kazandı. Bu çalışma Adana'da yaşayan Ermenilerin kendi aralarındaki siyasi ve sosyal alandaki değişimi inceleyerek, Ermeni cemaatler arasındaki statü ve etkileşim dinamiklerinin hangi koşullardan etkilenerek değiştiği sorusuna cevap vermeyi amaçlamaktadır.

Literatürde konuya dair en kapsamlı çalışma *Osmanlı Ermenileri Arasında Dinî ve Siyasi Mücadeleler* isimli kitabıyla Davud Kılıç'a aittir. Kılıç 19. yüzyılda Gregoryen Ermenilerin Ortodoksluk ve Protestanlık mezheplerine çekilme çabalarına ve bunların Osmanlı Devleti sınırları içerisinde ne gibi mezhebi çatışmalara neden olduğunu incelemektedir.² Konuya dair bir diğer önemli eser ise Kemal Beydilli tarafından kaleme alınan *II. Mahmud Devri'nde Katolik Ermeni Cemâati ve Kilisesi'nin Tanınması(1830)* isimli eserdir.³ Beydilli Osmanlı arşiv belgelerine dayandırdığı çalışmasında Katolik Ermeni cemaatinin Osmanlı Devleti tarafından tanınma sürecinin hangi şartlar altında geliştiğini ele almaktadır. Ancak Beydilli'nin çalışması daha çok İstanbul'daki Katolik Ermenilere ve Katolik kilisesinin kurulmasına yöneliktir. Çalışmamıza benzer bir eser ise Kütahya Ermenileri üzerine yapılmıştır. Ahmet Türkan "Tanzimat'tan Sonra (1839) Kütahya'daki Hristiyanların Dinî-İdari Durumları ve Yaşadıkları Tartışmalı Meseleler" isimli makalesinde yerel tarih çalışarak Tanzimat'ın Kütahya'daki Ermeniler arasında yol açtığı sorunları incelemektedir. İbrahim Bozkurt ve Sırma Hasgül tarafından kaleme alınan "*Adana Vilâyeti Salnâmelerine Göre Çukurova'da Gayrimüslimler*" adlı çalışma, 19.

¹ M. Macit Kenanoğlu, "Is Millet System a Reality or a Myth? The Legal Position of the Non-Muslim Subjects and Their Religious Leaders in the Ottoman Empire," *Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları*, no. 12 (2011 Güz): 21.

² Davut Kılıç, *Osmanlı Ermenileri Arasında Dinî ve Siyasi Mücadeleler*, (Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 2012).

³ Kemal Beydilli, *II. Mahmud Devri'nde Katolik Ermeni Cemâati ve Kilisesi'nin Tanınması(1830)*, Editör Şinasi Tekin-Gönül Alpay Tekin, (Cambridge: Harvard Üniversitesi Yakındoğu Dilleri ve Medeniyetleri, 1995).

yüzyılın son çeyreğinde Çukurova bölgesindeki gayrimüslim nüfusun dağılımını incelemek açısından önemli bir kaynaktır.⁴

Bu çalışma diğerlerinden farklı olarak Adana'ya odaklanmaktadır. Çalışmanın odak noktasını Adana oluşturduğundan Tanzimat'ın getirmiş olduğu yeniliklerin Adana'daki Ermeniler arasında ne gibi sorunlara yer açtığı ele alınarak literatürdeki bu boşluk doldurulacaktır.

1. Tanzimat Döneminde Adana'da Gayrimüslim Nüfus

Osmanlı Devleti'nin 1820 tarihli bir sicil kaydına göre, Adana Eyaleti'nde 444 alâ, 3.598 evsât ve 712 ednâ olmak üzere toplamda 4.754 cizye vergisi ödeyen gayrimüslim bulunmaktadır.⁵ 1831 tarihli gayrimüslim nüfus defterinde ise Adana merkezi ve Yüreğir nâhiyesinde kayıtlı erkek gayrimüslim nüfus 2.651 kişidir. Bu kişilerin 2419'u Ermeni, 232'si ise Rum milletine mensuptur. 1285 (M. 1868) tarihli Halep Vilayet Salnamesinde ise Adana'nın nüfusu şu şekildedir.⁶

Kaza	Musevi		Hristiyan		İslam		Toplam	
	Hane	Nüfus	Hane	Nüfus	Hane	Nüfus	Hane	Nüfus
Adana	0	0	767	3.679	5.800	18.264	6.667	21.903
Tarsus	0	0	271	1.391	4.275	19.032	4.546	20.423
Mersin	0	0	90	340	1.210	7.200	1.300	7.540
Karaisalı	0	0	5	10	2.730	12.351	2.735	12.361
Toplam	0	0	1.133	5.380	14.015	56.847	15.248	62.227

Tablo 1: 1868 tarihli Halep Vilayet Salnamesine Göre Adana Nüfusu⁷

Adana vilayetinin gayrimüslim nüfusu, 1868 tarihli vilayet salnamesine göre 3.679 iken, 1870 tarihli ilk Adana vilayet salnamesinde bu sayı 4.968'e yükselmiştir. Bu veriler, iki yıllık bir dönemde gayrimüslim nüfusta toplam 1.289 kişilik (%35,04) bir artış yaşandığını göstermektedir.⁸ 1876 tarihli Halep Vilayet Salnamesinde gayrimüslimlere ait kilise dağılımı ise şu şekildedir: Nefs-i Adana'da 5 kilise bulunurken, Tarsus'da 8, Mersin'de 4, Karaisalı'da 1, Sis'te 6, Beylanköy'de 2, Haçin'de 5, Payas'ta 5 ve Gülnar'da 1 kilise mevcuttur. Toplamda ise vilayet genelinde 37 kilise bulunmaktadır. 1876 senesine kadar kiliseler sadece sayı olarak belirtilirken, bu dönemden sonra bazı sancaklardaki kiliselerin mezhepleri de salnamelere kaydedilmeye başlanmıştır. Bu doğrultuda, Adana Sancağı'ndaki Mersin Kasabası'nda bulunan 5 kilisenin 3'ü Rum, 1'i Ermeni ve 1'i de Katolik kilisesidir.⁹ 1891 yılına ait verilere

⁴ İbrahim Bozkurt, Sırma Hasgül, "Adana Vilayeti Sâlnameleri'ne Göre Çukurova'da Gayrimüslimler", *Tarihte Adana ve Çukurova Cilt:2 - Osmanlı Döneminde Adana ve Çukurova I* içinde, Editör Yılmaz Kurt, M. Fatih Sansar, (Adana, Akademisyen Kitabevi, 2016).

⁵ Yılmaz Kurt, "1831 Yılında Adana Ermenileri", *Tarihte Adana ve Çukurova Cilt:2 - Osmanlı Döneminde Adana ve Çukurova I* içinde, Editör Yılmaz Kurt, M. Fatih Sansar, (Adana, Akademisyen Kitabevi, 2016), 12; Nuri Yavuz ve Mehmet Çetinkaya, "Adana'da İhtida Hareketleri (1825-1856)", *Cumhuriyet'in 100. Yılı Bir Asırlık Miras* içinde, Editör Nuri Yavuz (Ankara, Sonçağ Yayınları, 2023), 137.

⁶ Cengiz Eroğlu, Murat Babuçoğlu ve Mehmet Köçer, *Osmanlı Vilayet Salnâmelerinde Halep*, (Ankara: ORSAM, 2012) 185.

⁷ Eroğlu, Babuçoğlu ve Köçer, *Osmanlı Vilayet Salnâmelerinde Halep*, s. 185.

⁸ Bozkurt, Hasgül, "Çukurova'da Gayrimüslimler", 179.

⁹ Sırma Hasgül, "Salnamelere Göre Adana Vilayeti'nin Demografik ve Kültürel Yapısı (Adana Merkez, Kozan, Cebel-i Bereket, İçel ve Mersin Sancağı)", (yüksek lisans tezi, Mersin Üniversitesi, 2016) 203.

göre Adana'daki toplam gayrimüslim nüfus 32.978 kişi olarak hesaplanmaktadır. Bu nüfusun dağılımı şu şekildedir: 22.805 kişi (%6,09) Ermeni Gregoryenler, 6.262 kişi (%1,67) Rumlar, 2.144 kişi (%0,57) Protestanlar, 1.652 kişi (%0,44) Katolikler ve 115 kişi (%0,03) Süryaniler.¹⁰ Salnamelerden de anlaşıldığı üzere Adana bu dönemde farklı mezheplere mensup bireylerin yaşadığı kozmopolit bir yapıya sahipti.

2. Gayrimüslimlerin Hukuki Statülerinin Siyasal Dönüşümü ve Avrupalı Devletlerin Himayeciliği

Osmanlı Devleti'nde XIX. yüzyıla kadar gayrimüslimler toplum yapısında ikinci sınıf statüsünde yer almaktaydı.¹¹ Gayrimüslimlerden cizye, haraç ve ispençe adı altında vergi alınmaktaydı.¹² Ancak din adamları bu vergilerden muaflardı. 1673 tarihinde Fransızlara verilen kapitülasyon ile din adamlarına tanınan bu muafiyet genişletilerek muafiyet hakkından Osmanlı tebaası din adamlarının yanı sıra Fransız tebaası piskopos ve rahiplerin yararlanmasını da sağladı.¹³ Bu kapitülasyondan sonra Osmanlı tebaasına mensup gayrimüslimler arasında Katolik mezhebine geçişler arttı.¹⁴ Fakat 1740 tarihinde yapılan bir diğer anlaşma ile kapsam daha da genişletilerek Osmanlı Devleti reayasından olup Fransız elçisinin evinde hizmet eden on beş hademe de vergiden muaf tutuldu.¹⁵ Bu kişiler Osmanlı tebaası oldukları halde Fransa sefaretinde çalıştıkları için vergiden muaflardı. Bu anlaşmada tanınan muafiyet her ne kadar ilk bakışta küçük çaplı gözüксе de gelecek yıllarda Fransa ve diğer büyük devletlerin bu haktan yararlanma taleplerine temel oluşturuyordu. Devlet yöneticileri kapitülasyonlardan dolayı çok fazla vergi kaybının olduğunu fark edince Nisan 1759 tarihinde Anadolu ve Rumeli'deki yüksek düzey yöneticilere bir yazı göndererek bu durumun önlenmesi gerektiği vurguladılar. Yazıda, yalnızca yabancı devletlerin konsoloslarının yanında çalışan ve belge sahibi tercümanlar ile onların oğulları ve iki hizmetkârının vergiden muaf tutulacakları bildirilerek, diğerlerinin vergiden muaf tutulmamaları istendi.¹⁶

Osmanlı Devleti'nin siyasi otoritesinin sarsılması diğer devletlere verilen kapitülasyonların artmasındaki temel etkenlerden biriydi. Bu doğrultuda 1774 Küçük Kaynarca Antlaşmasıyla Rusya, her ne kadar Osmanlı Devleti böyle bir şeyi kabul etmese de Osmanlı topraklarındaki Ortodoks tebaanın hamiliğini üstlendi.¹⁷ Bu kapsamda 1808 yılında Rusya, 120.000 Rum'u mahmilik statüsüne aldı.¹⁸

Avrupa'da 1789 Fransız İhtilali ile yayılan milliyetçilik düşüncesi henüz Osmanlı'da tam olarak gelişmemiş olsa da XIX. yüzyılın başlarında farklı bir boyut kazandı. Milliyetçilik düşüncesinin öncülü olarak mezhepçilik düşüncesi gayrimüslim tebaa arasında yayılmaya başladı. Özellikle Rusya ve Fransa'nın gayrimüslimleri himaye etme talebi halk arasında

¹⁰ Bozkurt-Hasgöl, "Çukurova'da Gayrimüslimler", 192.

¹¹ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi Islahat Fermanı Devri (1861-1876)* VII, (Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2011) 275-276.

¹² Halil İnalçık, "Osmanlılara Raiyyet Rüsûmu," *Bellekten* XXIII, no. 92 (1959): 602-603.

¹³ Halil İnalçık, "İmtiyazat", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul 2000) 22: 249.

¹⁴ Taha Toros, "Osmanlı imparatorluğu'nda Gayrimüslim Azınlıklar", *Osmanlı İmparatorluğu'nda Millet", Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, (İstanbul, İletişim Yayınları, 1985) 4: 1013.

¹⁵ Gülnihal Bozkurt, *Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasî Gelişmelerin Işığında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu (1839-1914)*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2006) 34-35.

¹⁶ BOA. C.HR., 19/938. (Evahir Ş. 1172 [19-27 Nisan 1759]).

¹⁷ Bozkurt, *Gayrimüslim*, 37.

¹⁸ İnalçık, "İmtiyazat", 251.

karşılık buldu. Fransa'nın, Osmanlı sefiri Guilleminot 1828'de Osmanlı toplumundaki Katoliklerin Fransa himayesine dair talebini Sadaret'e ilettili.¹⁹ Fransa'nın baskısı sonucu Sultan II. Mahmud tarafından 1831 yılında Ermeni Katolikler, bağımsız bir millet olarak tanınmıştır. Bu sayede Rum, Ermeni ve Yahudi milletlerinin ardından Ermeni Katolikler de millet statüsüne ulaşmışlardır.²⁰ Buradaki millet kavramı ırksal bir millet olarak tanımlanmamakta daha ziyade bir grup insanı ifade etmek için kullanılmıştır. Bu nedenledir ki arşiv belgelerinde *millet* ve *taife* kelimeleri birbirlerinin yerine kullanılmıştır.²¹

Osmanlı İmparatorluğu'nda millet kavramı, din ve mezhep aidiyetine dayanıyordu. Osmanlı devlet yapısında her bir millet grubu kapalı bir topluluk olarak varlık gösteriyordu. Her millet grubunun yönetimi, mali, adli ve idari sorumlulukları ve sorunları bu grubun kendi yöneticileri tarafından yürütülürdü. Aynı millet grubu içerisinde farklı mezheplere ve dillere sahip gruplar dahi kendi içlerinde kapalı bir yaşam sürdürürdü. Her bir etnik grubun Bâbiâli ile olan ilişkileri, mali ve idari sorumlulukları ile adli meseleleri, o grubun kendi yöneticileri tarafından idare edilmekteydi. Her milletin yaşam tarzı ve gelenekleri, dış etkilerden en az düzeyde etkilenir ve genellikle köylerde ya da şehirlerdeki mahallelerde kendi içine kapalı bir şekilde korunurdu. Ayrışma, genellikle mezhep ve dine dayalıydı. Örneğin, Ermeni topluluğu içinde, hepsi Ermenice konuşmalarına rağmen, Ermeni-Gregoryen, Katolik ve 19. yüzyılda ortaya çıkan Ermeni Protestanlar ayrı örgütlenmeler oluşturmuşlardı. Cemaat üyeleri genellikle aynı semtte veya mahallede yaşamazlardı. Birbirlerinin okullarına gitmeleri, aralarında evlenmeleri ve farklı cemaatlerin yönetimi ile hukuki düzenlemelerine tabi olmaları söz konusu değildi.²²

Millet statüsüne kavuştuktan sonra Ermeni Katolikler; patriklik ve piskoposluk makamları kurma, sürgüne gönderilen üyelerinin geri dönme, yeni kiliseler inşa etme ve diğer cemaatlere tanınan haklardan yararlanma gibi önemli haklar elde etmişlerdir.²³ Bu nedenle, Katolikliğin bir millet olarak tanınması imparatorluk içerisindeki Katolik Ermeniler için yeni bir ruhani lider atanmasını gerektirmiştir. Sultan Mahmut bir ruhani liderin kendi gözetimi altında Osmanlı Katolik topluluğunu yönetmesine izin verdi. Bu nedenle de ruhani lider olarak seçilecek kişinin kim tarafından atanacağı meselesi ortaya çıktı. Osmanlı Devleti yeni bir lider atanana kadar vekalet yoluyla işleri idare etmesi için Ocak 1830'da Edhem Efendi'yi atadı. Şubat 1830'da cemaat meclisi tarafından yapılan seçimde Andon Nurican başpiskopos olarak tayin edildiyse de bu atama Nurican'ın Osmanlı tebaası olmadığı gerekçesiyle onaylanmadı. Onun yerine Hagop Çukuryan başpiskopos olarak atandı.²⁴

Tanzimat döneminde, Batılı devletler himayeci politikalarını daha da yoğunlaştırdı. Fransa Katolik mezhebinin yayılması için çalışırken İngiltere, Prusya ve diğer Avrupalı devletler Osmanlı topraklarında yaşayan gayrimüslimler arasında Protestanlığın yayılması için

¹⁹ BOA. HR. SYS., 1777-4. (09.06.1828)

²⁰ İhsan Satış, "Osmanlı Devleti'nde Ermeni Katolik Cemaatine Dair Âli Paşa ve Kastro Bey'in Lâyihaları", *Gazi Akademik Bakış* 9, no. 18 (2016): 255.

²¹ 10 numaralı Adana Şer'iyye sicillerinde bulunan muhtelif kayıtlar millet ve tayife kelimelerinin birbiri yerine kullanıldığını kanıtlamaktadır. Bununla birlikte arşivde bulunan perakende evraklarda da bu durum gözlenmektedir.

²² İlber Ortaylı, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Millet", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 1985) 4: 996-997.

²³ Beydilli, *Katolik Ermeni Cemâati*, 25-30.

²⁴ Beydilli, *Katolik Ermeni Cemâati*, 32-33.

çalışmalar yapıyordu.²⁵ 1838 ticaret anlaşmalarının yabancı uyruklulara tanıdığı geniş ticari imtiyazlar nedeniyle, birçok gayrimüslim Osmanlı tebaası vatandaşlık değiştirmeye zorlandı. Özellikle konsololar, çeşitli yollarla halkı tabiiyet değiştirmeye teşvik ediyor ve böylece nüfuz alanlarını genişletiyorlardı. Bu durumdan en çok yararlanan ise Rusya idi.²⁶

XVI. yüzyılda Avrupa'da ortaya çıkan bir mezhep olan Protestanlığın²⁷ Osmanlı toprakları içerisinde çok fazla mensubu bulunmuyordu. Osmanlı Devleti 1850 tarihine kadar Protestanlık mezhebini resmî olarak tanımadı. Osmanlı tebaanın mezhep değiştirmesine devlet içerisinde problem yarattığı gerekçesiyle sıcak bakmıyordu. Ancak bu üç ülke, konsoloslukları aracılığıyla özellikle Şam ve civarında Protestanlığı yaymak için çalışmalarını sürdürüyordu. Şam Eyaletinde bulunan Amerika konsolosu tarafından Rum halkına mektuplar gönderilerek Rumlar Protestan olmaya davet edildi. Bunun yanı sıra Protestan papazlar da Osmanlı toprakları içerisinde gezerek, misyonerlik faaliyetleri yürütmekteydi. Hariciye Nezareti 14 Aralık 1844 tarihinde İngiltere, Prusya ve Amerika konsoloslarına gönderdiği bir yazıyla Amerika konsolosunun görevinin dışında bir şekilde hareket ettiğini açıkladı. Amerikalı Konsolosun Osmanlı'nın iç işlerine müdahale ettiğini ve halkı mezhep değişikliğine ikna etme çabalarının ve Protestanlığı yaymak amacıyla neşir faaliyetlerinde bulunmasının konsolosun resmî sıfatına aykırı olduğunu belirtti. Hariciye Nezareti bu üç devlete gönderdiği yazıyla ülke içerisinde konsolosluk aracılığıyla misyonerlik hareketlerinde bulunmalarının hoş karşılanmadığını ifade etti.²⁸

Osmanlı Devleti her ne kadar İngiliz, Amerikan ve Prusyalı misyonerlerin Protestanlığı yayma girişimlerini önlemeye çalıştıysa da bunun önüne geçemedi. Nitekim dönemin canlı şahitlerinden Engelhardt Osmanlı tebaası gayrimüslimlerin Protestanlığı kabulünde yabancı hükümetlerin himayesine girmenin ve rahiplerin müsamahasından yararlanmanın etkili olduğu vurgulamaktadır.²⁹ İngiltere ve Prusya elçilerinin girişimleriyle 15 Kasım 1850 tarihinde Protestan cemaati bir berat ile resmen kurularak Osmanlı makamlarınca tanındı. Ancak bu berat diğer milletlere tanınan imtiyaz ve ayrıcalıkları kapsamadığı gibi Protestanlığı bir millet statüsüne de sokmadı.³⁰ Fakat Protestanlığın bir cemaat olarak tanınmasıyla Hristiyan Cemaatler arasındaki bölünme tekâmül etmiştir. XIX. yüzyıla kadar sadece Ermeni Gregoryen ve Rum Ortodoks kiliseleri Osmanlı makamlarınca tanınırken, 1850 tarihinden sonra Hristiyan toplum arasındaki bölünme artmış ve mezhep sayısı Ortodoks, Gregoryen, Katolik ve Protestan olmak üzere dörde çıktı. Bu dört mezhebin İstanbul'da temsilcileri bulunuyor ve kendi haklarını ilgilendiren konularda cemaat liderleri Babiali ile doğrudan temasa geçiyordu.³¹

Modernleşen bir devlet olmanın yanı sıra yabancı devletlerin Osmanlı iç işlerine gayrimüslim vatandaşların haklarını koruma iddiasıyla müdahale etmesi devleti huzursuz ediyordu. Bu huzursuzluğu gidermek amacıyla büyük devletlerin teşviki ile Osmanlı

²⁵ Salahi R. Sonyel, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Koruma (Protégé) Sistemi ve Kötüye Kullanılışı", *Belleten* 55, no. 213 (1991): 361.

²⁶ Toros, "Gayrimüslim Azınlıklar", 1015; Engelhardt, *Tanzimat ve Türkiye*, Çeviren Ali Reşad, (İstanbul: Kaknüs Yayınları, 1999, 68.

²⁷ Jacques Waardenburg, "Protestanlık", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul 2007) 34: 351.

²⁸ BOA. HR. SYS., 2920-54.(3 Ca 1260 [21 Mayıs 1844]).

²⁹ Engelhardt, *Tanzimat ve Türkiye*, 67.

³⁰ Bozkurt, *Gayrimüslim*, 178-179.

³¹ Masayuki Ueno, "For The Fatherland And The State: Armenians Negotiate The Tanzimat Reforms", *International Journal of Middle East Studies* 45, no. 1 (2013): 96.

padişahları 1839'da Tanzimat ve 1856'da Islahat fermanlarını ilan ederek, gayrimüslim vatandaşları hukukî ve sosyal statüde Müslümanlarla eşit seviyeye getirdi. Fermanlar toplumda istenilen sonucu vermedi aksine gayrimüslim vatandaşlar haksızlığa uğradıklarını düşündükleri konularda yaşadıkları yerlerdeki yabancı konsoloslarına başvurarak haklarının korunmasını talep ediyorlardı. Özellikle Rumeli'de Tanzimat'ın getirmiş olduğu vergi yeniliklerinin uygulanmasında yaşanan sıkıntılardan dolayı halk tarafından ayaklanmalar meydana gelmekteydi.³²

Gayrimüslim Osmanlı tebaası, yabancı devlet vatandaşlarının yararlandıkları kapitülasyondan yararlanmanın yanı sıra o ülkenin vatandaşı haline geliyorlardı. Rumların çoğunluğu Rusya, Katolikler Fransa, Protestanlar İngiltere ve Almanya uyruğuna giriyordu. Ya da bu kişilere söz konusu ülkelerin vatandaşı gözüyle bakılıyordu. Ancak büyük güçler özellikle Ruslar, Fransızlar ve İngilizler koruyuculuk verme hususunda sahip oldukları ayrıcalıkları kötüye kullanıyorlardı.³³ Durum o denli ileriye gitmişti ki, Osmanlı toplumundaki Ortodokslar kendilerini Rus, Katolikler Fransız, Protestanlar ise İngiliz sayıyorlardı.³⁴

Gayrimüslim halkın büyük devletlerin sunmuş olduğu hamilik ve vatandaşlık haklarını suiistimal etmesi nedeniyle 1850'de yabancı devletlerin konsoloslarına gönderilen bir yazıyla yabancı devlet vatandaşlığına geçenlerin üç gün içinde Osmanlı topraklarından ayrılma zorunluluğu bildirildi. Benzer şekilde, 1863'te ise bir bireyin, belirli bir görevde sürekli olarak başka bir devlet tarafından istihdam edilmiş olması durumunda, sadece o devletten koruma talep edebileceği hususu belirtildi. Ancak tüm bu önlemler ülke içerisindeki hamilik sorununu çözemediğinden 1869'da Tabiiyet-i Osmaniye Kanunu çıkarıldı.³⁵ Kanun Osmanlı devletinde vatandaşlık konusunu düzenleme amacı taşıyordu. Söz konusu kanun, bireyin Osmanlı yönetiminin izni olmaksızın başka bir ülkenin vatandaşlığına geçemeyeceğini belirtiyordu.³⁶ Nitekim, yabancı devletlerin himayesine girdikten sonra, ikamet, ticaret veya diğer işlerle uğraşmak amacıyla Türkiye'ye dönen reaya ve aile üyeleri, mahkeme tarafından iddia ettikleri yabancı himayesi onaylanmadığı sürece her konuda Osmanlı tebaası olarak kabul edilecekti.³⁷ Bu hamle, yabancı devletlerin Osmanlı vatandaşları üzerindeki hak iddialarına karşı alınmış bir tedbir olarak öne çıktı. Böylelikle Osmanlı Devleti gayrimüslim vatandaşlarının vergiden kaçmak ya da yabancı devletlerin hamiliğine sığınmak amacıyla onların uyruğuna geçmesini önlemiş oluyordu.

3. Ermenilerin Mezhep Değişimi

Osmanlı toplumundaki gayrimüslimlerin mezhep değiştirmesi bireylerin buldukları şartlar içerisinde kendilerine en uygun şekilde hareket etme eğiliminden kaynaklanmaktaydı. Dolayısıyla vergi yükünden kaçmak isteyen Osmanlı vatandaşı gayrimüslim tebaanın başvurduğu ilk yöntem mezhep değiştirmedir. Osmanlı Millet sistemine dâhil olan topluluklarda yazılı olmayan bir toplumsal sözleşme mevcuttu. Toplumsal sözleşme gereğince her bireyin toplumun geleneklerine göre hareket etmesi bekleniyordu. Toplumun beklentisinin ya da genel teamülün aksine hareket edilmesi toplum tarafından hoş

³² Halil İnalçık, "Tanzimat'ın Uygulanması ve Sosyal Tepkileri", *Belleken* 28, no. 12 (1964): 640-647.

³³ Sonyel, "(Protégé) Sistemi" 365.

³⁴ Engelhardt, *Tanzimat ve Türkiye*, 60.

³⁵ İbrahim Serbestoğlu, "Zorunlu Bir Modernleşme Örneği Olarak Osmanlı Tabiiyet Kanunu", *OTAM*, no. 29 (2011): 205.

³⁶ Bozkurt, *Gayrimüslim*, 145-148.

³⁷ Engelhardt, *Tanzimat ve Türkiye*, 69.

karşılanmazdı. Nitekim Gregoryen Ermenilerin Protestan mezhebine geçişi, özellikle Ermeni Kilisesi'ni rahatsız etti. Ermeni Patriği Çamurciyan 1846 yılında resmi bir aforozname ile Gregoryenlikten Protestanlığa geçenleri aforoz etti. Ayrıca, patrik Gregoryen Ermenilerin Protestan Ermenilerle ticaret yapmalarını ve ilişki kurmalarını yasaklayan bir kural getirdi.³⁸ Osmanlı hükümeti ise Ermeni Patriğinin aforoz etmesi nedeniyle işleri bozulan Protestanların korunması için tüccar olup da kendilerine kefil bulamayan Protestanların kefil bulmaya zorlanmayarak serbest bırakılmalarına göz yumdu.³⁹ Mezhep değiştirme her ne kadar kişilerin vergiden muaf tutulmaları için ekonomik yönden avantajlı gözükse de Gregoryen Ermeni Patriği tarafından aforoz edilen kişiler, cemaatleri tarafından dışlandıklarından dolayı sosyal olarak zor durumda kalıyorlardı.⁴⁰ Bu nedenle mezhep değiştirmenin ekonomik faydası olduğu gibi toplumsal maliyeti de vardı. Toplumsal maliyeti göze alan gayrimüslim bireyler mezhep değiştirdiklerinde diğer devletlerin vatandaşları gibi muamele görerek vergiden muaf kılındılar. Bu nedenle, vergiden kaçmak isteyen gayrimüslimler, mezhep değiştirdiklerini belirterek büyük devletlerin konsolosluklarına başvurarak himaye talep ettiler. 1844 yılında Antakya'da yaşanan bir olay, bu durumu özetlemektedir. Antakya Rum patrikhanesinin Osmanlı makamlarına ilettiği bilgilere göre, Rum vatandaşlar vergi yükü altında ezildiklerini iddia ederek mezhep değiştirmek istiyorlardı. Bu süreçte Katolikliğe geçerek büyük devletlerden himaye talebinde bulunuyorlardı. Patrik, Osmanlı yetkililerine bu durumu bildirerek, vergiden kaçış eğilimine önlem getirilmesini talep etti. Bu bağlamda, Halep Valisi'ne gönderilen bir emirde, Rum vatandaşlara daha makul bir vergi yükü getirilmesi ve üzerlerine baskı yapılmaması istendi.⁴¹ Patrik, bu talebiyle, kendi cemaat üyelerini başka bir cemaate kaptırmamayı hedeflerken, Osmanlı makamlarını ise işin daha çok ekonomik boyutu ilgilendiriyordu. Çünkü mezhep değiştiren kişiler yabancı devletlerin himayesi altına girdiklerinde vergiden muaf tutuluyordu. Bu durum da devletin gelir kaybına uğramasına yol açıyordu.

Mezhep değişimi hem patrikler hem de devlet tarafından hoş karşılanan bir durum değildi. Cemaat üyeleri sayısının daha fazla olması patrik ve cemaat üyelerinin sesinin daha güçlü çıkmasına ve devlet tarafından tanınırlığının daha fazla olmasını sağlıyordu. Dolayısıyla patrik ve cemaatler için üye kaybı aynı zamanda güç kaybı anlamına geliyordu. Devlet nazarında ise halkın mezhep değiştirmesi hoş karşılanmıyordu, çünkü bireyler adli hususlarda mezhep değiştirmeyi devlete karşı bir kalkan olarak kullanabiliyordu. Ayrıca gayrimüslim cemaatler arasında bireylerin mezhep değiştirmesinden kaynaklı çekişmeler ve anlaşmazlıklar ortaya çıkıyordu. Bu nedenle kişilerin mezhep değiştirmesi aynı zamanda asayişin tehlikeye düşmesi anlamına geliyordu.⁴² Devlet ise bir otorite olarak toplumda gerginlikten ziyade sükûneti ve asayiş tercih ediyordu. Nitekim 16 Temmuz 1844 tarihinde Halep Valisine gönderilen bir ferman, Osmanlı makamlarının ve cemaat patriklerinin mezhep değiştirmeye yaklaşımlarını göstermektedir. Ferman, Osmanlı devletinin dini mensubiyetlerle ilgili meselelere nasıl müdahale ettiğini ve cemaatler arasındaki din değiştirmeleri nasıl düzenlediğini ve bunlara nasıl tepki verdiğini ayrıntılarıyla anlatmaktadır. Ferman, samimi olarak mezhep değiştirenlere herhangi bir müdahalede bulunulmaması gerektiği, ancak

³⁸ Kılıç, *Osmanlı Ermenileri*, 158.

³⁹ BOA. A. MKT., 21-78 (1260[1844-1845]).

⁴⁰ Kılıç, *Osmanlı Ermenileri*, 159.

⁴¹ BOA. HR. MKT., 6-2, (4 Ş 1260 [19 Ağustos 1844]).

⁴² Devletin gayrimüslimlerin mezhep değiştirme konusunda tutumu hakkında daha fazla bilgi için bkz. Nejla Günay, *Maraş'ta Ermeniler ve Zeytun isyanları*, (İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2007).

yalnızca çıkar amacıyla mezhep değiştirenlerin bu eylemlerinin kabul edilmemesi gerektiği ifade edilmektedir. Fermanda mezhep değişiminin önlenmesinin gerekçesi olarak gayrimüslim cemaatlerin usul ve rabıtalara ve devletin nizamına hanel gelmemesi gösterilmekte ve mezhep değiştirmenin 1250 Zilhicce (Nisan 1835) tarihinde yasaklanmış olduğu belirtilmektedir. Fermanda kişilerin ayin ve mezheplerine aykırı hareket ettiklerinden patrikleri tarafından cezalandırmaktan korkmaları mezhep değiştirmelerinin gerekçesi olarak gösterilmektedir. Mezhep değiştirmenin yasaklandığına dair Rum, Katolik ve Ermeni patriklerine ayrı ayrı buyuruldular da gönderilmiştir.⁴³

Yalnızca Adana'da değil Ermeni nüfusunun yoğun olduğu İstanbul ve Trabzon gibi bölgelerde de mezhep değiştirme sorunu belirgin bir şekilde ortaya çıkmıştır. Bazı Ermenilerin Katolik mezhebine geçişini teşvik eden misyonerlik faaliyetleri ve buna karşı Ermenilerin gösterdiği tepkiler olmuştur.⁴⁴

Dönemin bağlamına bakıldığında mezhep değiştirme yasağının yalnızca Osmanlı'da değil Avrupa'da da mevcut olduğu gözlenmektedir. 9 Haziran 1844 tarihli Ceride-i Havadis Gazetesinin haberine göre Katolik bir devlet olan Avusturya'da da devlet izni olmadan bir Katolığın Protestan olması yasaklanmıştır. Yasağa uymayanların ise hapsedilecekleri veya cezalandırılacakları bir beyanname ile halka duyurulmuştur.⁴⁵ Fakat aynı tarihte Osmanlı'da mevcut olan mezhep değiştirme yasağı kaldırılmıştır.

Osmanlı yönetimi 1834 senesinde mezhep değiştirmeyi yasakladıysa da⁴⁶ bu karar Tanzimat döneminin getirmiş olduğu yenilikçi anlayışla uyuşmadı. Tanzimat Fermanı, kişileri dini haklar konusunda serbest bırakıyordu. Gerek Tanzimat Fermanı'nın getirmiş olduğu yeni siyasal düzen gerekse de büyük devletlerin baskısı, Osmanlı hükümetini mezhep değiştirme hususundaki önceki kararını yeniden gözden geçirmeye itti. 1843 yılında mezhep değiştirme yasağı kaldırıldı.⁴⁷ Böylelikle Hristiyan cemaatler arasında kendi tarafına üye çekme çabaları giderek hız kazandı.

4. Ermeni Cemaatler Arasındaki Rekabet ve Çekişmeler

Ermeni gayrimüslim tebaa XIX. yüzyılın başlarında sosyal hayatta iki gruba ayrılmıştı. Birinci grup Ermenilerin kadim mezhebi olan Gregoryen Ermenilerden, ikinci grubu ise Gregoryenlikten Katolikliğe geçen Ermenilerden oluşmaktaydı. Ermeni halk arasında yaşanan bu hizipleşmeden dolayı XIX. yüzyılın ilk çeyreğinden sonra "Ermeni milleti" tabiri yalnızca Gregoryen Ermeniler için kullanıldı. Etnik bakımdan Ermeni olduğu halde mezhep olarak Katolik olanlar ise Katolik milleti olarak tanımlandı. Bu çıkarıma 4 Haziran 1847 tarihinde Adana Valisine gönderilen yazıda Adana'daki Ermeni ve Katolik nüfusun ayrı defterlere yazılması istenmesinden ulaşılabılır. Gönderilen yazıda Ermenilerin özellikle Gregoryen olduğu belirtilmemişken Katolik Ermenilerin ayrı yazılması istenmiştir. Bu durum ise Ermenilerin büyük çoğunluğunu Gregoryenlerin oluşturmasından kaynaklanmaktadır.

⁴³ BOA. A. DVN. 6-3. (Evahir C 1260 [8-16 Temmuz 1844]).

⁴⁴ Abdullah Saydam, "Trabzon'da Cemaatler Arası İlişkiler ve Din Değişirme Olayları (1794-1850)", *Türk Dünyası Araştırmaları*, sayı: 154 (2005), 88.

⁴⁵ Ceride-i Havadis, 22 CA 1260 (9 Haziran 1844), numara 184.

⁴⁶ BOA. A. DVN. 6-3; Ahmet Türkan, "Tanzimat'tan Sonra (1839) Kütahya'daki Hristiyanların Dinî-İdari Durumları ve Yaşadıkları Tartışmalı Meseleler", *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Kütahya Özel Sayısı, Kasım 2014, 111.

⁴⁷ Engelhardt, *Tanzimat ve Türkiye*, 87.

Nitekim XIX. yüzyıldaki millet kimliği etnik aidiyet üzerinden değil tabi olunan mezhep görüşü üzerinden kuruldu. Ermeni halk arasındaki bu bölünme nüfus defterlerine de yansdı. 1831 tarihli Adana Nüfus defterinde Bucak, Cami-i Cedid, Çınarlı, Durmuş Fakih, Eski Hamam, Halhal, Han Kurbu, Kassab Bekir, Kuru Köprü, Neccarân, Paşa Nebi mahalleleri aynı isimle defterin iki ayrı yerinde kaydedildi. Aynı mahallede yaşayan Ermenilerin defterin farklı sayfalarında kaydedilmesi Ermeniler arasında yaşanan bölünmeyi göstermesi açısından oldukça önemlidir. Nitekim merkezî hükûmet 4 Haziran 1847 tarihinde Adana Valisine gönderdiği bir yazıda, Adana'daki Ermeni ve Katolik nüfusun aynı deftere kaydedilmesinin dedikoduya neden olduğu belirterek, bu durumun önlenmesi için bu iki grup için ayrı defterler kullanılmasını talep etti.⁴⁸ Farklı Ermeni cemaatlerin ayrı defterlere yazılmasının bir nedeni de gayrimüslimlerden toplanan vergilerin ruhani lider tarafından toplanmasıydı. Farklı mezhep üyelerinin aynı defterlere yazılması ruhani liderlerin vergi toplanması sırasında kendi cemaatine mensup olmayanlardan da vergi talebinde bulunmasına yol açabilirdi. Dolayısıyla farklı Ermeni grupların ayrı defterlere yazılması bu durumun önüne geçme hususunda önemlidir.

Adana'da yaşayan gayrimüslim Gregoryen, Katolik ve Protestan cemaatler arasındaki mezhebî farklılıklar, ayinler, ritüeller ve inançlar konusunda da anlaşmazlıklara yol açtı. Bu farklılıkların bir sonucu olarak ortaya çıkan gerilimlerden biri, mezarlık hususundaydı. Adana'da Katolik ve Ermeni milletlerinden ölümler başlangıçta ortak bir mezarlığa defnediliyordu. Ancak, zamanla Ermeni Gregoryenler, Katoliklerin kendi mezarlıklarına gömülmesine karşı çıktı. Katolik patriği durumu çözmek amacıyla Osmanlı yetkililerine başvurdu. Ermeni papazları ise Adana Vilayet Meclisi'ne giderek, Katoliklerin kendi mezar yerlerine cenazelerini defnetmelerine itiraz etti ve bu durumun önüne geçilmesini talep etti. Vilayet Meclisi'nde yapılan mahkemede Katolik milletini temsilen Piskopos Bağos, Ermenileri temsilen ise Sahak, Ponyas, Bedros ve Kivörk isimli papazlarla bir takım halk bulunmaktaydı. Vilayet Meclisi'nde gerçekleştirilen mahkemede Bağos, cenazelerini defnettikleri yerin vakıf malı olması nedeniyle Gregoryenlerin müdahalesinin haksız olduğunu savundu. Gregoryen papazlar ve halk, Katoliklerin daha önce kendi kilise ve papazları olmaması nedeniyle cenazelerini kendi mezarlıklarına defnettiklerini ve kendi kiliselerinin olmamasından dolayı buna izin verildiğini söyledi. Ancak daha sonra Katoliklerin kiliselerini ayırdıklarını ve kendi papazlarını getirdiklerini belirterek Katoliklerin mezarlıklarını kendi mezarlarından ayırmalarını talep ettiler. Adana Meclisi tarafından 4 Haziran 1850 tarihinde Babıali'ye gönderilen bir yazıda, halk arasındaki dedikodu ve anlaşmazlığı önlemek amacıyla Katoliklere Adana'da başka bir mekân gösterilerek buranın Katolikler için ayrılmış bir mezarlık olarak tahsis edilmesi gerektiği ifade edildi.⁴⁹

Tanzimat'ın başlarında Adana'da Katolik mezhebinin yanı sıra kendisine yayılma sahası bulan bir diğer mezhep ise Protestanlıktı. Protestanlar da mezarlık hususunda tıpkı Katolikler gibi Gregoryen Ermenilerle problem yaşadı. Ölülerini Gregoryenlerin kullandığı mezarlığa gömmek isteyen Protestanlar Gregoryenlerin tepkisiyle karşılaştı. Gregoryenler, Protestanların kendi mezarlıklarına ölümlerini defnetmesine izin vermeyerek duruma

⁴⁸ BOA. HR. MKT., 33-5 (19 C 1266 [2 Mayıs 1850]); 1850 senesinden itibaren Protestanlığın da bir millet olarak tanınması sebebiyle Protestan Ermeniler için de ayrı bir defter tutulması için ferman çıkarılarak tüm vilayetlere gönderilmiştir. Bkz. Kılıç, *Osmanlı Ermenileri*, 158.

⁴⁹ BOA. HR. MKT., 35-35, (28 Ş 1266 [9 Temmuz 1850]); Hıristiyan cemaatler arasındaki mezarlık tartışması imparatorluğun birçok yerinde mevcuttu. Bkz. BOA. HR.MKT., 236-85, (18 N 1274 [2 Mayıs 1858]); BOA. C. ADL., 58-3534, (9 Ra 1276 [6 Ekim 1859]).

müdahale etti. Bunun üzerine 21 Ekim 1856'da Protestan milleti vekili Stefan Sadarete bir yazı göndererek ölülerini gömmek için gayrimüslimlere ait mezarlıkta kendilerine bir yer gösterilmesini talep etti. Vekilin talebi Sadaret tarafından Adana Valisine bildirilerek, Katolik ve Süryaniler gibi Protestanlara da gayrimüslimlere mahsus mezarlıkta bir yer gösterilmesi gerektiği bildirildi.⁵⁰ Sadareten gelen emir üzerine Adana İdare Meclisi toplandı. Ermeni halk ve başkanları Meclise çağrılarak gelen emir kendilerine bildirildi. Mecliste yapılan görüşmeden sonra Protestanlara kendilerine yetecek kadar bir mezar yeri gösterildi.⁵¹ 1867 senesine gelindiğinde ise Adana'da Protestan nüfusun artması sonucu bu mezarlık yeterli gelmemeye başladı. Bu nedenle Protestanlar için Adana'nın Bağçeha Mezraası'nın Döşeme Sokağı mevkiinde Hefkere olarak tabir olunan yerde mahallî hükümet tarafından 2.000 arşın (1.300 m) arsa Adanalı Batmanoğlu Mahmud'dan satın alınarak Protestanlara mezarlık olarak tahsis edildi.⁵²

Ermeni toplum arasındaki hizipleşme ve bölünme kendisini kilise konusunda da gösterdi. Adana'da yaşayan Ermeni Katolik halk daha önceleri Gregoryenlerle birlikte ayinlerini gerçekleştirirken sayılarının artması üzerine devletten ayinlerini gerçekleştirebilecekleri bir mabet inşası için ruhsat talebinde bulundular. 22 Aralık 1854 tarihinde Sis ve Çevresi Ermeni Katolik Patriği tarafından Sadarete gönderilen bir maruzda Adana merkezde yaşayan Ermeni Katolik halkın bir mabede ihtiyacı olduğu ifade edildi. Mabedin inşası için Tekke-i Zimmiyan Mahallesi'nde, kendilerinin mutasarrıf olduğu arsa üzerinde inşaata başlanabilmesi için ruhsat talep edildi.⁵³

Patriğin talebi üzerine Adana Valisinden mabedin inşa edilmesi düşünülen yerde yapılmasının bir mahzuru olup olmadığı, ne şekilde yapılırsa yeterli olacağı soruldu.⁵⁴ Mabedin inşa mahallini araştırmak üzere Adana Meclis Azası ve Nüfus Nazırı Elhacc Hamza Efendi görevlendirildi. İnşa olunması düşünülen mabet avlusuyla birlikte boylamasına otuz beş zira (2.625m), enine yirmi ziradan (1500m) ibaret yedi yüz zira (7.500m) bir arsa üzerine on beş zira irtifanda idi. Ancak arsanın boylamasına on beş ve enlemesine 5 ziralık kısmı Parmaklı Mescidi Vakfına ve küsuru dahi devlete ait topraklardandı. Bu kısmın kiralanarak ücretinin vakfın mütevellisine ödenmesi kararlaştırılmış olduğu Adana Meclisi tarafından 2 Mart 1855 tarihinde yazılan bir tahriratla Sadarete bildirildi.⁵⁵ Ayrıca Adana'da Katolik kilisesinde ayine çağrı olarak tahta çalındığı halde Ortodoks kilisesinde buna müsaade edilmediğinden Ortodokslar hükümet yetkililerine başvurarak kendileri için de Katolikler gibi tahta çalmalarına izin verilmesini istediler. 7 Haziran 1868 tarihinde hükümet kararıyla Ortodoksların da tahta çalarak dindaşlarını ayine çağırma hususunda ruhsat verildi.⁵⁶

Ermeni cemaatlerin mücadele sahalarından bir tanesi de idare meclisleriydi. Tanzimat'ın getirmiş olduğu bir yenilik olarak Taşra idaresinde Muhassıllık Meclisleri kurulmuştu.⁵⁷ Bu meclisler daha sonra Eyalet Meclisi haline geldi. 1849 tarihinde Sancak Meclisleri Yönetmeliği

⁵⁰ BOA. HR.MKT. 165-13, (Selh S 1273 [29 Ekim 1856]).

⁵¹ BOA. A. MKT. UM., 271-84 (3 Recep 1273 [27 Şubat 1857]).

⁵² BOA. İ. DH., 570-39682, (22 Ş 1284 [19 Aralık 1864]).

⁵³ BOA. İ. HR., 117-5703, (Gurre Ş 1271 [19 Nisan 1855])

⁵⁴ BOA. HR. MKT. 99-14, (19 R 1271 [9 Ocak 1851]); BOA. A. AMD., 60-21 (Tarihsiz).

⁵⁵ BOA. HR. MKT. 107-81, (20 Ş 1271 [8 Mayıs 1855]).

⁵⁶ BOA. C. ADL. 51-3099, (15 S 1285 [7 Haziran 1868]).

⁵⁷ İlber Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahallî İdareleri (1840-1880)*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2020), 33.

Meclis-i Vala'da hazırlanarak Padişah Abdülaziz'in onayıyla yürürlüğe girdi.⁵⁸ Meclisler, şer'î olmayan davaların görüldüğü ve sancaklarla ilgili idari kararların alındığı yerlerdi. Burada, kaymakamın yanı sıra mal müdürü, hâkim, tahrirat ve mal başkâtipleri ile Müslüman ve gayrimüslim halkın temsilcileri görev yapıyordu.⁵⁹ Gayrimüslim vatandaşlar bu meclislerde bulunarak üyesi buldukları cemaatlerin temsilciliğini yaparken aynı zamanda idarî yönetime de katılmış oluyorlardı.⁶⁰ Gayrimüslimlerin Müslümanlarla birlikte geniş idari yetkilere sahip olan bu meclislere resmen üye olarak kabul edilmeleri, Tanzimat'ın devlet içinde Müslim ve gayrimüslimler arasında eşitlik politikasının bir sonucu olarak değerlendirilebilir.⁶¹

Sancak ve vilayet meclislerine üye olacak kişiler seçimle belirleniyordu. Bunun için kazalara bağlı köylerde halk bir araya gelip kura ile aralarından beş kişiyi seçiyordu. Her köyden seçilen beş kişi, kaza merkezine geliyordu. Merkezde toplandıktan sonra, meclis üyeliğine aday olanları seçme işlemi başlardı. Adaylar birer birer seçmen topluluğunun önüne çıkar ve adayı isteyenler bir tarafa, istemeyenler ise diğer tarafa geçirdi. Bu şekilde seçim işlemleri gerçekleştiriliyordu.⁶² Sancak meclisleri Müslüman ve gayrimüslimlerden oluşmaktaydı. Meclislerde gayrimüslimlere ait olayların çözülmesi hususunda kolaylık sağlanması için farklı mezhep üyelerinden azalara yer veriliyordu. Ancak burada önemli olan hususlardan bir tanesi o mezhebe ait kişi sayısının yeterli olmasıydı. Örneğin, 1859 senesinde Adana Meclisinde Protestan aza bulunmuyordu. Dolayısıyla Protestanların hukuk işlerinde zorluklar çekilmekteydi. Bunun üzerine Bakırcıoğlu Kigork isimli Protestan cemaati tarafından Adana Vilayet Meclisine aza olarak seçildi. Gerekli atamaların yapılması için Protestan Patrik Vekili Osmanlı makamlarına başvurarak Kigork'un meclis azası olarak atanmasını talep etti. Patriğin talebi doğrultusunda Kigork'un gerçekten Protestan cemaat üyeleri tarafından mı seçildiğinin araştırılması için Adana Mutasarrıfına bir yazı gönderildi.⁶³ Yapılan araştırma sonucunda Adana Meclisinden İstanbul'a gönderilen cevapta Protestan cemaatinden Adana'da sekiz hanenin bulunduğu, Kigork'un da esnaf bir kişi olması sebebiyle azalığa uygun olmadığı bildirildi. Protestan cemaati üyelerinin az olması hasebiyle Meclis-i Vala'da alınan karar doğrultusunda Protestanları ilgilendiren bir olay olduğunda Adana'da bulunan Protestan papazın meclise çağırılarak gerekli işlemlerin yapılmasının kâfi olacağı Adana Meclisine bildirildi.⁶⁴

Adana Eyalet Meclisinde 1862 tarihinde Gregoryen aza bulunmaktaydı. Ancak Katolik ve Protestan milletlerinden aza olmadığından bu iki milletin ileri gelenleri tarafından yerel hükümete dilekçe verilerek kendi cemaatlerine mensup kişilerin eyalet meclislerine aza olarak alınması talep edildi. Bu durum üzerine Katoliklerden Kirkör ve Protestanlardan Avadis meclis azalığına seçildi.⁶⁵ Yeni atamalardan anlaşılacağı üzere Adana'daki Protestan sayısı arttığı için Protestanlardan bir kişinin meclis azalığına seçilmesi onaylandı.

⁵⁸ Sadık Fatih Torun, "Vilâyet Kanunlarına Göre Sancak (Livâ) İdare Meclisleri", *Tarih Araştırmaları Dergisi* 35, no. 60 (2016): 159.

⁵⁹ Karal, *Osmanlı Tarihi*, 281.

⁶⁰ Jun Akiba, "The Local Councils as the Origin of the Parliamentary System in the Ottoman Empire", *Development of Parliamentarism in the Modern Islamic World* içinde, Editör Sato Tsugitaka, (Tokyo 2009), 179.

⁶¹ İnalçık, "Tanzimat'ın Uygulanması" 633.

⁶² Ortaylı, *Osmanlı Mahalli İdareleri*, 37.

⁶³ BOA. A. MKT. UM. 411-73, (4 Ca 1276 [29 Kasım 1859])

⁶⁴ BOA. A. MKT. UM. 419-71, (23 M 1277 [11 Ağustos 1860]).

⁶⁵ BOA. MVL. 636-7, (13 S 1279 [10 Ağustos 1862]).

Adana İdare Meclisi'nde 1868 yılında Rum toplumunu temsil eden Hoca İsa, azalık görevinden ayrılarak Meclis-i Temyiz'de bulunan Katolik temsilcisiyle yer değiştirdi. Bir Rum azasının görevden alınması üzerine, Tarsus'taki Rusya Konsolos vekili, Osmanlı makamlarına başvurarak bu durumun sebebini sordu. Ancak verilen cevap, konsolosun diplomatik görevleri dışında bir konuya müdahil olduğu yönündeydi. Osmanlı yetkilileri, konsolosun meclis üyeliği seçimine müdahalesinin kabul edilemez olduğu hususunda hemfikirdi. Rus konsolosunun meclis üyeliği atamasına karışma girişimi reddedilmiş olsa da bu olay büyük devletlerin Osmanlı iç işlerine, özellikle gayrimüslimlerin içinde yer aldığı konulara müdahale etme konusunda tereddüt etmediklerini gösteren bir örnekti.⁶⁶

Hristiyan topluluklar arasındaki mezhepsel çatışmalar, sosyal hayatta da yankı buldu. Tarsus İngiliz Konsolos Muavini, İstanbul İngiltere Büyükelçiliği'ne Tarsus'taki Protestan halka dair bilgilendirme yaptı. Konsolos muavinin bilgilendirmesinden sonra İngiltere Büyükelçiliği Hariciye Nezaretine 7 Şubat 1856 tarihinde bir yazı gönderdi. Yazıda Adana-Tarsus bölgesinde son beş yıldır varlığını sürdüren bir Protestan Ermeni topluluğunun bulunduğu belirtildi. Ancak bu topluluğun Gregoryen Ermeniler tarafından olumsuz karşılandığı ve hatta Sis Ermeni Patriği'nin etkisiyle yedi Protestan Ermeni'nin hapsedildiği ifade ediliyordu. Konsolos Muavini'nin girişimiyle bu bireyler hapisten çıkarılmışsa da daha sonra yeniden tutuklandılar. Bu durumun çözümü için gerekli tedbirlerin alınması adına Osmanlı hükümetinden yardım talep edilmiştir.⁶⁷

Gayrimüslim topluluklar arasında yaşanan bir anlaşmazlık da 1871 yılında gerçekleşti. Bu olay, daha önce Rum mezhebinden olan ancak Protestanlığa geçmiş bir kişinin, Rum Cemaati üyesi biriyle yaptığı bir sohbette, bir Rum piskoposunun ruhani hizmetlerine dair ifadeleri üzerine ortaya çıktı. Mezhep değiştiren kişi, piskoposun hizmetlerinin bir hayır ve fayda sağlamayacağını belirtiyordu. Bu konuşma, aslında özel bir diyalog olmasına rağmen, Protestan kişinin sözleri Rum topluluğu tarafından duyuldu. Bunun üzerine, piskopos, kilisedeki bir ayin sırasında, Protestanların kadehine dair olumsuz ifadeler kullanmış ve Protestanların Rum papazlara karşı saygısızlıkta bulunmaları nedeniyle terbiye edilmeleri gerektiğini cemaatine ilettili. Piskoposun bu vaazıyla harekete geçen Rum cemaati, Protestan kilisesinden dönen iki kişinin yolunu keserek onlara saldırmış ve onları dövmüşlerdir. Olay yerine gelen Protestan rahibi Karabet, Yunan Konsolosluğu memurlarından Kostî'nin "asil şeytan budur (v)urunuz öldürünüz diyetini ben veririm" diye bağırarak saldırganları kışkırtıcı bir şekilde desteklemesi sonucunda dövülerek yaralandı. Bu olayın ardından, olaya karışanları yakalamak için zaptiye gönderildi ve beş-altı kişi tutuklandı. Ancak Rumlar, akşam saatlerinde hapishaneyi basarak kendi mensuplarının serbest bırakılmasını talep ettiler. Bunun üzerine hapishaneyi basan Rumlardan 30 kişi daha tutuklandı. Bu süreçte, olayı kışkırttığı düşünülen Kostî adlı şahıs, Yunan Konsolosluğu'na sığınarak yakalanmaktan kurtuldu. Rumları destekleyen Rusya konsolosu, Osmanlı yetkililerinden Rumların serbest bırakılmasını talep etmiştir. Olaya karışanlar daha sonra yargılanarak mahkeme süreci başlatıldı.⁶⁸

⁶⁶ BOA. HR.MKT. 641-22, (20 Recep 1285 (6 Kasım 1868)); BOA. HR. SYS. 1774-9 (27 Şubat 1856); Osmanlı Belgelerinde Ermeni-İngiliz İlişkileri (1896-1922) I, (Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, 2004) 6.

⁶⁷ Kılıç, *Osmanlı Ermenileri*, 152.

⁶⁸ BOA. HR.SYS. 2821-59 (25 Nisan 1871); BOA. HR.TO. 147-21, (10 Ra 1288 [30 Mayıs 1871]); Hristiyan cemaatler arasındaki kavgalara örnek bir olay da Sivas'ta yaşanmıştır. Hariciye Nezaretî'nden Sivas Valiliği'ne gönderilen

Sonuç

XIX. yüzyılda Avrupa'da yayılan milliyetçilik düşüncesi Osmanlı toplumuna da nüfuz etmiş, gayrimüslim tebaa arasında mezhepçilik ve milliyetçilik eğilimlerini tetiklemiştir. Rusya ve Fransa, Osmanlı topraklarındaki Ortodoks ve Katolik tebaanın hamiliğini üstlenmiştir. 1831 yılında Sultan II. Mahmud, Ermeni Katolikleri bağımsız bir millet olarak tanımıştır. Bu tanıma, Ermeni Katoliklerin patriklik ve piskoposluk makamları kurma, kilise inşa etme gibi haklara kavuşmalarını sağlamıştır. Osmanlı Devleti'nde Protestanlık uzun süre tanınmamış, ancak İngiltere, Prusya ve Amerika'nın misyonerlik faaliyetleri sonucunda 1850'de resmen tanınmıştır. Bu durum, Osmanlı Devleti'ndeki Hristiyan Ermeni cemaatler arasında bölünmelere yol açmıştır. Osmanlı yönetimi, Tanzimat ve Islahat fermanları ile gayrimüslim vatandaşlara hukuki ve sosyal statüde eşitlik sağlamaya çalışmışsa da uygulamada karşılaşılan sorunlar toplumsal huzursuzluğun giderilmesinde yeterli olmamıştır.

Tanzimat'ın ilk dönemlerinde Ermenilerin ekseriyetinin mezhebi Gregoryenlikten daha sonraları Gregoryenlerden Katolik ve Protestan mezheplerine geçiş yaşanmıştır. Bu durum hem ibadet yeri ve mezarlık gibi sosyal meselelerde hem de meclis üyeliğine seçilme gibi siyasi konularda Ermeni cemaatler arasında tartışmalar yaşanmasına yol açmıştır. Tanzimat Fermanı'nın getirmiş olduğu siyasi ve sosyal haklardan yararlanmak isteyen her mezhep topluluğu birbirleriyle mücadeleye girmişlerdir. Nitekim Ermeni toplulukları arasında yaşanan mezhebi ayrışma kendini belgelerde de göstermiştir. Daha önceleri belgelerde Ermeniler için "Tebaa-i Osmaniye'nin Ermeni milleti" tabiri yer alırken bu durum zaman içerisinde değişmiştir. Tanzimat'ın ilanından sonra yaşanan siyasi dönüşümün bir neticesi olarak Ermeni milleti tabiri yerini "Tebaa-i Osmaniye'nin Ermeni Katolik milletinden" ya da "Tebaa-i Osmaniye'nin Ermeni Protestan milletinden" daha ayrıntılı bir ifadeye etme bırakmıştır.

Mezhep değiştirme, gayrimüslim tebaanın ekonomik ve sosyal koşullarını iyileştirmek amacıyla başvurduğu bir yöntemdir. Bu durum Ermeni Gregoryen ve Katolik cemaatleri arasında çatışmalara neden olmuştur. Osmanlı yönetimi, mezhep değişikliklerinin ekonomik avantajlarının yanı sıra toplumsal maliyetlerini de göz önünde bulundurarak bu durumu kontrol altına almaya çalışmışsa da bu hususta başarı gösterememiştir. Ermeni Gregoryen ruhani liderleri ise kendi cemaatlerine mensup bireylerin mezhep değiştirmelerine izin vermemiş, bu kişilere bazı yaptırımlar uygulanmıştır. Bu yaptırımların sebebi cemaatin hem siyasi hem de ekonomik olarak güç kaybı yaşayacağı korkusudur.

Devleti'nde gayrimüslimlerin vergi, himaye ve mezhep değiştirme süreçleri, devletin iç ve dış politika dinamikleriyle yakından ilişkilidir. Bu süreçler, Osmanlı toplumunun yapısını ve devletin gayrimüslim tebaa ile ilişkilerini derinden etkilemiş, Tanzimat ve Islahat fermanları gibi reform hareketlerine zemin hazırlamıştır. Osmanlı Devleti genelinde yaşanan cemaatler arası çekişmeler, Adana'da da benzer şekilde kendini göstermiştir. Tanzimat döneminde gayrimüslim milletler arasında yaşanan bu siyasal çekişme I. Meşrutiyetten sonra gelişen siyasi ortamla birlikte farklı bir boyut kazanmıştır. Milliyetçilik düşüncesinin güç kazanması ve dış devletlerin kışkırtması neticesinde Ermenilerin kendi aralarındaki mücadele yerini Osmanlı'ya karşı bir mücadeleye bırakmıştır.

bir yazıda Gregoryen Ermenilerin Protestanlara hakaret ettiği, hatta bir Gregoryen Ermeni'nin Protestan birisini döverek öldürdüğü belirtilmektedir. Bkz. Kılıç, *Osmanlı Ermenileri*, 161.

Kaynakça

1. Arşiv Kaynakları

- BOA. A. AMD. (Sadaret Amedi Kalemi Evrakı).
BOA. A. DVN. (Sadaret Divan Kalemi Evrakı).
BOA. A. MKT. (Mektubi Kalemi).
BOA. A. MKT.UM. (Sadaret Umum Vilayet Evrakı).
BOA. A. Ş. S. (Adana Şeriyeye Sicili).
BOA. C. ADL. (Cevdet Adliye).
BOA. C. HR. (Cevdet Hariciye).
BOA. HR. MKT. (Hariciye Mektubi).
BOA. HR. SYS. (Hariciye Siyasi).
BOA. HR. TO. (Hariciye Tercüme Odası).
BOA. İ. HR. (İrade Hariciye).
BOA. İ. DH. (İrade Dahiliye).
BOA. MVL. (Meclisi Vala).

2. Araştırma, İnceleme ve Telif Eserler

- Akiba, Jun. "The Local Councils as the Origin of the Parliamentary System in the Ottoman Empire." *Development of Parliamentarism in the Modern Islamic World*. Editör Sato Tsugitaka, 176-204. Tokyo, 2009.
- Beydilli, Kemal. *II. Mahmud Devri'nde Katolik Ermeni Cemâati ve Kilisesi'nin Tanınması (1830)*, Editör Şinasi Tekin-Gönül Alpay Tekin. Cambridge: Harvard Üniversitesi Yakınoğu Dilleri ve Medeniyetleri, 1995.
- Bozkurt, Gülnihal. *Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasî Gelişmelerin Işığında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu (1839-1914)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2006.
- Bozkurt, İbrahim, Hasgöl, Sırma. "Adana Vilayeti Sâlnameleri'ne Göre Çukurova'da Gayrimüslimler", *Tarihte Adana ve Çukurova Cilt:2 - Osmanlı Döneminde Adana ve Çukurova II* içinde, Editör Yılmaz Kurt, M. Fatih Sansar, Adana: Akademisyen Kitabevi, 2016, 171-204.
- Günay, Neĵla. *Maraş'ta Ermeniler ve Zeytun isyanları*. İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2007.
- Kılıç, Davut. *Osmanlı Ermenileri Arasında Dinî ve Siyasî Mücadeleler*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 2012.
- Kurt, Yılmaz. "1831 Yılında Adana Ermenileri". *Tarihte Adana ve Çukurova Cilt 2 - Osmanlı Döneminde Adana ve Çukurova I* içinde, Editör Yılmaz Kurt, M. Fatih Sansar, Ankara: Akademisyen Kitabevi, 2016, 1-18.
- Engelhardt. *Tanzimat ve Türkiye*. Çeviren Ali Reşad, İstanbul: Kaknüs Yayınları, 1999.
- Eroğlu, Cengiz ve Murat Babuçoğlu ve Mehmet Köçer, *Osmanlı Vilayet Salnâmelerinde Halep*. Ankara: ORSAM, 2012.
- Hasgöl, Sırma. "Salnamelere Göre Adana Vilayeti'nin Demografik ve Kültürel Yapısı (Adana Merkez, Kozan, Cebel-i Bereket, İçel ve Mersin Sancağı)." Yüksek lisans tezi, Mersin Üniversitesi, 2016.
- İnalçık, Halil. "İmtiyazat." *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi Cilt 22*. İstanbul, 2000, 245-252.
- Karal, Enver Ziya. *Osmanlı Tarihi Islahat Fermanı Devri (1861-1876) Cilt 7*. Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2011.
- Ortaylı, İlber. "Osmanlı İmparatorluğu'nda Millet." *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi Cilt 4*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1985, 996-1001.

- Ortaylı, İlber. *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahallî İdareleri (1840-1880)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2020.
- Osmanlı Belgelerinde Ermeni-İngiliz İlişkileri (1896-1922) Cilt I. Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, 2004.
- Toros, Taha. "Osmanlı İmparatorluğu'nda Gayrimüslim Azınlıklar." Osmanlı İmparatorluğu'nda Millet", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi* Cilt 4. İstanbul: İletişim Yayınları, 1985, 1025-1036.
- Tunç, Hasan. *Türk Anayasa Hukuku, Ders Kitabı*. Ankara: Gazi Kitap Evi, 2018.
- Waardenburg, Jacques, "Protestanlık." *Diyanet İslam Ansiklopedisi* Cilt 34. İstanbul 2007, 351-354.
- Yavuz, Nuri ve Mehmet Çetinkaya. "Adana'da İhtida Hareketleri (1825-1856)", *Cumhuriyet'in 100. Yılı Bir Asırlık Miras*. Editör Nuri Yavuz, 135-158. Ankara: Sonçağ Yayınları, 2023.
- ### 3. Süreli Yayınlar
- İnalçık, Halil, "Osmanlılara Raiyyet Rüsûmu." *Bellekten* 23, no. 92 (1959): 575-610.
- İnalçık, Halil, "Tanzimat'ın Uygulanması ve Sosyal Tepkileri." *Bellekten* 28, no. 12 (1964): 623-690.
- Kenanoğlu, M. Macit. "Is Millet System a Reality or a Myth? The Legal Position of the Non-Muslim Subjects and Their Religious Leaders in the Ottoman Empire." *Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları*, no: 12 (2011): 17-38.
- Masayuki, Ueno. "For The Fatherland And The State": Armenians Negotiate The Tanzimat Reforms." *International Journal of Middle East Studies* 45, no. 1 (2013): 93-109.
- Satış, İhsan. "Osmanlı Devleti'nde Ermeni Katolik Cemaatine Dair Âli Paşa ve Kastro Bey'in Lâyihaları." *Gazi Akademik Bakış* 9, no. 18 (2016): 253-273.
- Serbestoğlu, İbrahim. "Zorunlu Bir Modernleşme Örneği Olarak Osmanlı Tabiiyet Kanunu." *OTAM*. no. 29 (2011): 193-214.
- Saydam, Abdullah. "Trabzon'da Cemaatler Arası İlişkiler ve Din Değiştirme Olayları (1794-1850)", *Türk Dünyası Araştırmaları*. No. 154 (2005): 81-106.
- Sonyel, Salahi R., "Osmanlı İmparatorluğu'nda Koruma (Protégé) Sistemi ve Kötüye Kullanılışı." *Bellekten* 55. no. 213 (1991): 359-370.
- Torun, Sadık Fatih. "Vilâyet Kanunlarına Göre Sancak (Livâ) İdare Meclisleri." *Tarih Araştırmaları Dergisi* 35. no. 60 (2016): 157-174.
- Türkan, Ahmet. "Tanzimat'tan Sonra (1839) Kütahya'daki Hristiyanların Dinî-İdari Durumları ve Yaşadıkları Tartışmalı Meseleler." *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Kütahya Özel Sayısı (Kasım 2014): 111-136.

Summary

The idea of nationalism, which spread in Europe in the 19th century, penetrated into the Ottoman society and triggered sectarian and nationalist tendencies among non-Muslim subjects. Russia and France undertook the protection of Orthodox and Catholic subjects in the Ottoman lands. In 1831, Armenian Catholics were recognized as an independent nation by Sultan II. Mahmud. After this date, it enabled Armenian Catholics to obtain rights such as establishing patriarchal and episcopal offices and building churches. Protestantism was not recognized in the Ottoman Empire for a long time, but was officially recognized in 1850 as a result of the missionary activities of England, Prussia and America. This situation led to divisions among Christian Armenian communities in the Ottoman Empire. Although the Ottoman administration tried to provide equality in legal and social status to non-Muslim citizens with the Tanzimat and Islahat edicts, the problems encountered in practice were not sufficient to eliminate social unrest. The consuls of the great powers took sides that were close to their own sects in the social events that took place in Adana. In this regard, the Greeks and Russians protected the Orthodox, the British protected the Protestants, and the French protected the Catholics.

While the sect of the majority of Armenians was Gregorian in the early periods of the Tanzimat, there was a transition from Gregorian to Catholic and Protestant sects later on. This situation led to conflicts among Armenian communities on both social issues such as places of worship and cemeteries, and political issues such as election to parliament membership. Every sectarian community that wanted to benefit from the political and social rights brought by the Tanzimat Edict entered into a struggle with each other. As a matter of fact, the sectarian division between the Armenian communities also showed itself in the documents. While the term "Armenian Nation of Ottoman Subjects" was previously included in the documents for Armenians, this situation has changed over time. As a result of the political transformation that took place after the declaration of Tanzimat, the term "Armenian nation" was replaced by a more detailed expression: "the Armenian Catholic nation of the Ottoman subjects" or "the Armenian Protestant nation of the Ottoman subjects".

Changing sect was a method used by non-Muslim subjects to improve their economic and social conditions, and this caused conflicts between the Armenian Gregorian and Catholic communities. Although the Ottoman administration tried to control this situation by taking into account the social costs as well as the economic advantages of sectarian changes, it could not succeed in this regard. Armenian Gregorian spiritual leaders did not allow members of their own community to change their sect, and some sanctions were imposed on these people. The reason for these sanctions stems from the community's loss of power both politically and economically.

As a result, the processes of taxation, protection and religious denomination of non-Muslims in the Ottoman Empire are closely related to the internal and foreign policy dynamics of the state. These processes deeply affected the structure of Ottoman society and the state's relations with non-Muslim subjects, and paved the way for reform movements such as the Tanzimat and Islahat edicts. The conflicts between communities that took place throughout the Ottoman Empire manifested themselves in a similar way in Adana.